

tüssama

LEMBIT VABA

„Kui oled noor, siis nopi õisi, kui vanaks saad, siis tüssa teisi!” Seesugust elutarkust on jagatud omaaegsetes salmialbumites.

„Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS) ütleb, et *tüssama* on ’petma, alt tõmbama, ninapidi vedama’: *Kaardimängus tüssati üksteist tublisti, häbematul kombel. Üritas ostjat saja krooniga tüssata. Lihtsameelne mehike laseb ennast kergesti tüssata. Saime mõlemad mustlaselt haledasti tüssata. Kui arvutada ei mõista, saad igal sammul tüssata. Tüssab riiki. Saatust ei õnnestu tüssata. Elu on teda tüssanud. Petetud ja tüssatud mees. Andrus Saareste mõisteline sõnaraamat (EKMS 3: 131 Petma) ütleb, et *tüssama* tähendab ’vähest või närust petmist’; seda seletust toetab ehk Sõnaveebist nopitud kasutusnäide *üks tüssab vanainimest, teine petab riiki maksudega*. Meie rahvanaljades kipub vastastikku tüssamine võtma kiusaka rahvaspordi mõõtmeid: neis tüssab talumees linnamehi ja laseb neil ennast tüssata, kõrtsmik tüssab joodikuid ja joodik kõrtsmikku, petis aga tüssab kõiki jne (Põldmäe 1940).*

Verbil *tüssama* on arvukalt sünonüüme: „Sünonüümisõnastik” (SYS: sub *petma*¹) esitab sellele 28 teisendsõna, Saareste (EKMS 3: 131 Petma) aga pakub neid koguni poolesaja ringis. Sünonüümirea tähendusmahukaim dominant *petma* kuulub „Eesti kirjakeele sagedussõnastiku” andmeil kümne tuhande sagedama lemma hulka (Kaalep, Muischnek 2002). *tüssama* sellesse seltskonda ei pääse.

Eesti varasemas leksikograafias noteeritakse *tüssama* ja selle häälikuvariante alles Wiedemanni sõnaraamatust alates: *tüssama* : *tüssata* ~ *tüssada*, *tussama* : *tussata* ~ *tussada*, *tüskama* : *tüsata* ~ *tüskada*, *tüsama* : *tüsada* ’tõukama, lükkama; piltl petma / stossen, anstossen, fig. betriegen’ (Wiedemann 1869: 1356, 1369–1371). *tüssama* esineb kirjasõnas teadaolevalt siiski pisut varasemast ajast. „Kalevipoja” kümnendas loos pajatab Alevipoeg, kuidas ta oli vetevaimu rahaga tüssanud: „Alewide armas poega / Pete lugu pajatama, / Kuda lõhkend kübaraga / Mustapallil mehikesta / Tugewaste oli tüssand, / Wetewaimu wara wõtnud” (Kalevipoeg 1859: 182). Wiedemanni sõnaraamatuga samal aastal ilmunud Carl Robert Jakobsoni põllumajanduse õpperaamatus „Teadus ja Seadus põllul” leiab *tüssama* sellisest kontekstist: „Mitmed arwawad, et rawitseja meelele ka nattukene pettust, südame waljust ja südame kid-sidust ja madalust tarwis olla: pettust, et ligimist igal pool nattukene tüssada [---]” (Jakobson 1869: 14).

Wiedemann esitab *tüssama* ja selle häälikuvariandidid levikumärgenditeta, mis sõnaraamatu esitustava kohaselt peaks viitama ülemaalisele levikule, kuid nii see siiski pole. Kui variant *tüssama* on levinud võrdlemisi ühtlaselt kogu keelealal, siis

teiste variantide kohta on teateid vaid mõnest üksikust murrakust: *mina küll endäst tüssädä ei lase* Kuu, *juut `tüssab `toisa* VNg, *loll laskas ennast laadal tüssata, `tüskama* Jäm, *tublisti tussata, `tussasid üks_test* Vll, *mis_sa mind `tüssad* Muh, *`tüssada ~ tussata* Rei, *tüsama: tää `olle tättä ühnä läbi tüsänd* (hobuseostul) Mar, *kaup-med oo `kanged mehed `tüssama* Mär, *`loõla ja rumalid `tüssab iga üks* Vän, *`tüssama sii juku varastama* Hää, *tüssata saama* Amb, *kaupmed `tüssavad, juut `tüssab* VJg, *niid tüssäsin ta_üle* KJn, *sii `tüssä egät ütte* Krk, *taa poiss om jälle üte `tütrigu ärä tüssänu* Puh, *ku olet nuur, siss nopi `õisi, ku vanast saat, siss `tüssa `tõisi* Krl, *tuu tüküss väega `tüssämmä* Se (VMS; EMSUKA MS). Esitatud näitestikust selgub, et häälikuvariant *tüskama* on registreeritud Saaremaalt, *tussama* Saare- ja Hiiumaalt ning *tüsama* (*tüsäma*) Läänemaalt.

tüssama etümologiseerimislugu

Verbi *tüssama* päritolu on proovitud küll selgitada, kuid tulemus ei ole veenev. Soome etümoloogiasõnaraamatutes (SKES, SSA) on osutatud, et eesti *tüssama*-verbil on vaste soome keeles. SKES-i (5: 1461–1462 sub *tyssätä*¹) järgi on sm *tyssätä* 'lühemaks teha, tasandada; kokku pressida; vaigistada, vaos hoida; tagasi lükata; luhutada; lakata; ära tüüdata; taga rääkida' rootsi laen (< rts mrd *stussa* 'juukseid lõikama' < sks *stutzen* 'kärpima, lühemaks lõikama'), kuid tähenduses 'tõugata, lükata' kõrvutatakse seda eesti verbiga *tüssata* 'tõugata, lükata; petta' (> sm mrd Ingeri *tyssätä* 'petta, tüssata, Kupitsa *tystätä* 'pilgata, narrida, õrritada, ING) ning lisatakse täpsustavalt, et on selgitamata, kas eesti verb võiks samuti olla rootsi laen või on selles eestisoome sõnaperes ka omapärast (deskriptiivset) ainet. SSA (3: 349) järgi on sm *tys-sätä* 'tagant lükata; katkeda; luhtuda' ja selle eesti vaste *tüssata* 'petta; tõugata, lükata' tõenäoliselt deskriptiivsõnad; sm *tyssätä* 'kärpida, lõigata jt' aga ilmne rootsi laen.

Julius Mägiste arvates lubab *tüssama*-peresse kuuluvate sõnade häälikuline labiilsus oletada, et kõne all on ehk eesti deskriptiiv-onomatopoeetiline sõnatüvi, millel SKES-i järgi on vastavusi *resp.* rööbikuid („mit Entspr[echung]en bzw. Parallelwörtern“) soome keeles (EEW 11: 3504–3505). Alo Raun (1982: 190) ja „Eesti etümoloogiasõnaraamat“ (ETY) annavad Mägiste kõhklemisi esitatud seisukoha kindla etümoloogiana.

Mägiste on arvanud, et *tüssama* ja sellele semantiliselt lähedase sm mrd *tyssätä* 'tagant lükata jt' lähtetähendus „tohiks olla“ 'tõukama, lükkama' (EEW 11: 3504–3505). Oletan, et sellele mõttele on Mägiste suunanud Wiedemanni sõnaraamatu esitus, kus 'tõukama, lükkama' on antud verbi põhitähendusena, 'petma' aga sellest lähtuva metafoorse arenguna. Hilisema ulatusliku murdekogumise käigus ei ole verbi *tüssama* ega selle variante *tüskama* ja *tussama* tähenduses 'tõukama, lükkama' registreeritud. Variant *tüsama* (*tüsäma*) tähenduses 'petma' on kirja pandud Martnast ja tähenduses 'lükkama' Häädemeestelt (*mis_sa tüsad mind*), viimane on aga semantika sõnastamiseks ebapiisava kontekstiga (EMSUKA MS). Kui *tüsama* tõesti tähendab 'lükkama', on see pigem muud päritolu kui *tüssama*-pere: seda võiks näiteks võrrelda deskriptiivverbiga 'tõsmä' 'torkima, pistma' (*tössime puadi `kordõ vahõlõ terä takku* Khn).

Ülevaade *tüssama* etümoloogiseerimisloost poleks täielik, kui jääks nimetamata pomoloogist harrastusetümoloogi Johann Gustav Spuhl-Rotalia (1859–1916) aastal 1892 ajalehes Olevik ilmunud kirjatükk, milles ta kõrvutab verbi *tüssama* „rootsi ja taani” sõnaga *tussa* (*tüssa*), viimasele tähendust siiski lisamata (Rotalia 1892: 956).

Oletan, et *tüssama* on laen keskalamsaksa verbist *tüschen* (*tuschen*) ’petma, tüssama, narrima, nokkima; eksitama, eksiteele viima, kellegagi hakkama saama, välja naerma’; selle saksa vaste on *täuschen* ’petma, tüssama, eksitusse viima’ (Schiller, Lübben 1878: 633; Kluge 1989: 723–724 sub *tauschen*; DWDS).

tüssama-pere häälikuline variatiivsus vajab selgitavaid kommentaare:

- tüvesisene *u* ~ *ü* laenualuse pika vokaali asemel peegeldab laentüve kohanemist eesti häälikusüsteemiga;
- *ü*-lised variandid *tüsama*, *tüssama* ja *tüskama* eeldavad metafoonilist laenualust, vrd kasks *afgetüschet* ’välja petnud’ (Versuch 1869: 380 sub *Af tuusken* ’välja petma’); eesti alamsaksa laenude *u*- ja *ü*-liste rööbikute esinemine peegeldab lähteele murdelist variatiivsust (Liin 1968: 67–68);
- intervokaalse *s*-i geminatsioon variandis *tüssama* on kas murdeomane häälikuareng (vrd mrd *vassak* = *vasak*, mrd *vassikas* = *vasikas*) või afektiivsuse taotlus (vrd nt *tassa*(-), EEW 10: 3091 sub *tasa*; *puśsa* = *pusa* ’koll, tont (lastehirmutisena)’ < lt *buža*, *buzis* ’täi (lastekeelne)’, Vaba 1997: 172);
- *s*, *ss* ~ *sk* vaheldus (*tussama*, *tüsama*, *tüssama* ~ *tüskama*) kõneleb korduvlaenust: keskalamsaksa sõnasisese ortogrammi *sch* hääldus Eestis kõneldud alamsaksa keeles on tõenäoliselt olnud [sχ] või [sk], mille substituut eesti keeles on vastavalt *s*(*s*) (*tussama*, *tüsama*, *tüssama*) või *sk* (*tüskama*) (vt Ariste 1963: 116–117; Liin 1968: 101–103). Et *tüskama* on registreeritud vaid Saaremaalt (Jäm), pole välistatud, et see on rootsi keele vahendatud laen: < rts *tuska* ’vahetama, vahetust tegema; vahetuskaubandusega tegelema; hangeldama, sahkerdama’ < kasks *tüschen* (*tuschen*) ’vahetama; petma, tüssama’, vrd sks *täuschen* ’petma, tüssama’, *tauschen* ’(kaupa kauba vastu) vahetama’ (SAOB). Viimasena nimetatud saksa verbist lähtub tõenäoliselt kuraliivi *touzō* ’petta, tüssata / kräpt, mänit’ (LËL 2012: 329); teated läti keeles esinemisest puuduvad.

Verbi *tüssama* senistes etümoloogilistes käsitlustes ei ole piisavalt arvesse võetud sõnapere häälikulise variatiivsuse eripära ja selle põhjusi, mistõttu poldudki jõutud usutava etümoloogiani.

LÜHENDID

Ambla; **fig.** = piltlik, kujundlik; **Häädemeeste**; **Jämaja**; **kasks** = keskalamsaksa keel; **Khn** = Kihnu; **Kjn** = Kolga-Jaani; **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Kuusalu** (rannikumurre); **It** = läti keel; **Martna**; **mrd** = murre, murdesõna; **Muhu**; **Märjamaa**; **piltl** = piltlik; **Puhja**; **Reigi**; **rts** = rootsi keel; **Setu**; **sks** = saksa keel; **sm** = soome keel; **VJg** = Viru-Jaagupi; **Vll** = Valjala; **VNg** = Viru-Nigula; **Vändra**.

- Schiller, Karl; Lübben, August 1878.** Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Kd 4. S–T. Bremen: Verlag von J. Kühnmann's Buchhandlung.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Kd 1–7. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Tutkimuslaitos „Suomen suvun” julkaisuja III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Kd 1–3. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eeesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Versuch 1869** = Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs. Kd 6. Zweiter Nachtrag enthaltend Zusätze und Verbesserungen. Bremen: Verlag von Karl Tannen.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Lembit Vaba (sünd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige, phorest45@gmail.com

tüssama

Keywords: Estonian vocabulary, etymology, loanwords

This article examines the origin of the Estonian verb *tüssama* 'to deceive, to cheat, to outwit'. It is proposed that *tüssama* and its dialectal variants of limited distribution – *tüsama*, *tüskama*, and *tussama* – are borrowings from the Middle Low German verb *tuschen* (*tüschen*) 'to deceive, to cheat, to mock, to tease; to mislead, to lead astray, to deal with someone, to make a fool of someone'. The occurrence of parallel forms with *u* and *ü* (*tüsama*, *tüssama* ~ *tussama*) in Estonian Low German loanwords reflects dialectal variation in the source language. The alternation *s(s)* ~ *sk* (*tussama*, *tüsama*, *tüssama* ~ *tüskama*) points to repeated borrowing: the pronunciation of the Middle Low German internal orthographic cluster *sch* in the Low German spoken in Estonia was likely [sχ] or [sk], which in Estonian was rendered either as *s(s)* (*tussama*, *tüsama*, *tüssama*) or *sk* (*tüskama*). Previous etymological treatments of *tüssama* have not sufficiently taken into account the phonetic variability within this word family and its underlying causes; as a result, a convincing etymology has not previously been established.

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com